

O‘zbekiston Respublikasi

Oliy va o‘rta maxsus ta’lim vazirligi

SAMARQAND DAVLAT CHET TILLAR INSTITUTI

XORIJIY FILOLOGIYA

til • adabiyot • ta’lim

ilmiy–uslubiy jurnal

Samarqand

4(77)/ 2020

**Ministry of Higher and Secondary Special
Education of the Republic of Uzbekistan**

SAMARKAND STATE INSTITUTE OF FOREIGN LANGUAGES

FOREIGN PHILOLOGY

Language • Literature • Education

Scientific-methodology journal

Samarkand

ЎЗБЕК ДОСТОНЛАРИДА АВАЗ ОБРАЗИНИНГ ПСИХОЛОГИК ТАСВИРИ

Мирзаев Жонмирза Нематович,

*Алишер Навоий номидаги Тошкент давлат ўзбек тили ва адабиёти
университети Ахборот ресурс марказининг директори*

Калит сўзлар: эпос, мифологик тафаккур, мотив, образ, сюжет, метод, бадиий тасвир, психологик тасвир.

Ҳар қандай эпос бу халқнинг маънавий дунёсини, ўзлигини ўзида мужассам этади. Ҳар бир эпос аввало шу халқнинг менталитети, дунёга, ҳаётга, жамиятга, ижтимоий муносабатларга психо-эстетик муносабати асосига қурилади. “Тўрўғли” эпоси ҳам шундай. Уни қайси халқ яратган бўлса, унда юқоридаги мотивлар, дунёни бадиий-эстетик қабул қилиш билан бирга унда шу халқнинг майл ва истаклари, одатлари, маънавий киефаси акс этади. Ҳар қандай бадиий асар, моҳиятига кўра, ўз олдига эзгулик ва ёвузлик ўртасидаги чегарани кўрсатишга, бошқача айтганда, ёвузлик ва эзгулик курашида эзгуликнинг ғалабасига қурилади, эътиборни ана шу курашдан чиқадиган ҳулосаларга қаратади. Айнан эзгулик йўлидаги кураш, унинг ғалабаси, қаҳрамонларнинг ўзаро ҳамда ёвуз кучларга, ватанга муносабатлари орқали шу халқнинг этно-психологиясини намоён қилади, шунингдек, эшитувчи, ўқувчи, кўрувчи, тингловчиларда муносабатлардан, рухий ҳолат ва вазиятда танлаган йўли таъсирида эстетик ибратга мойиллик уйғотади. Бу мойиллик эса унинг ёвузликка нисбатан дидини, муносабатини этик ва этник қарашларини шакллантиради. Эпосдаги бу хил рухий жараёнлар эпоснинг этнопсихологиясини белгилайдиган муҳим нукталардан биридир. Шу ҳолатни ҳисобга оладиган бўлсак, бадиий асарлар, ҳоҳ у ёзма бўлсин, ҳоҳ оғзаки, бу хилдаги муносабатни шакллантиришига кўра ўз ўқувчисининг билвосита тарбиячисига айланади. Қайси асарда миллий менталитет ва миллий психологик жараён акс этмаса ёки миллий психологик ҳолатига мос келмаса, бу хилдаги асарлар, шу тилда дунёга

келганидан қатъи назар, бу халқ томонидан идрок этилмайди. Бу хилдаги ўзига психологик жиҳатдан ёт бўлиб туюлган асарни халқ ўзиники қилолмайди. Шундай экан ҳар бир эпос, аввало, ўз халқининг этнопсихик менталитетига, унинг этник майл-истакларига, орзу-армонларига, қарашларига қурилгани билан ҳам эътиборлидир. Бошқача айтганда, халқ бадиий асарда ўзини ва руҳиятини кўриши шарт. Руҳияти бегона бўлган асарлар миллийлашмасдан қолаверади.

Шу маънода “Тўрўғли” эпоси ҳавас қилса арзигулик эпосдир. У туркий халқнинг соф миллий рухий ҳолатлари, муносабатларига, яъни этнопсихологиясига қурилганлиги билан алоҳида ажралиб туради.

Биз буни оддий инсоний муносабатлардан тортиб, мураккаб конфликтли вазиятгача бўлган ҳолатларда кўрамиз.

Авазнинг тутинган отасига, онасига, болаларига, Чамбилга бўлган муносабатида унинг бу тарздаги этнопсихологияси янада яққолроқ намоён бўлади. Қаҳрамоннинг турли психологик ҳолатини бахшилар турли хил вазиятлар, ҳолатлар орқали синайди.

“Зулфизар ва Авазхон” достонида Аваз отасига далда бериб, келгинди қаландар туфайли юзага келган муммони ўзи халқ қилиш учун отасининг ўрнига ўзи хизматга шайлигини баён қилади.

*...Хизматкор айлагин Аваз қўзингди,
Сен тургин, менга хизмат лозимдир,
Қўлдан берма, ота, Чамбил
элингди[8, 4].*

Аслида эпосда бу хил ёндашув, яъни ўғилнинг ота мушқулини халқ қилувчи

сифатида тасаввур қилиш ва отага шундай муносабат қилиш этносга хос бўлиб, этникпсихологиянинг ўзига хос кўринишидир. Аваз халқ идеалидаги қаҳрамон сифатида этнопсихологиянинг барча талабларига мос ҳаракатлар қилади ва мос сўзлар айтади. Бу этник алпнинг энг муҳим фазилатлар мезонларидан биридир. Шу сабабли ҳам Аваз гарчи аразласа ҳам ҳеч қачон отаси Гўрўғлига қарши бош кўтармайди, этнопсихологияга зид ҳатти ҳаракатлар қилмайди. У нафақат жисмоний жиҳатдан, балки маънавий-ахлоқий жиҳатдан ҳам этносга ибрат, ўрнак бўлиши керак. Шу сабабли бахшилар ўзлари яратаётган эпик қаҳрамонни этноснинг ахлоқий ва маънавий ақидалари асосида яра тади. Аваз билан боғлиқ аксар дostonларда Гўрўғлининг ҳар бир сўзини, ишорасини, ҳолатини ўзига қонун сифатида билиб, Аваз фарзандлик бурчини бажаришга киришади. Умуман олганда, отани рози қилиш – фарзанднинг бурчидир. Шу сабабли ҳам Аҳмадхон қуткуси билан Аваз аразлаб кетганда ҳам отасига тик қарамайди, ҳурматсизлик қилмайди, унга қарши бош кўтармайди. Гўрўғлининг ҳар бир ҳукмини сўзсиз қабул қилади.

“Олтин қобок”, “Малла савдогар” дostonларида Аҳмад туфайли бола-чақаси ҳам сотилиб, бадарға бўлиб кетса ҳам Аваз Гўрўғлига кек сақламайди. Гўрўғли олдида Аваз манманлик қилмайди, унга терс гапирмайди.

Тирик борман, қайтармасман сўзингни,

Қиёматли болам дединг ўзимни!...

Худойимни лозим кўрган ўзимни,

Бир худойим бўлар менга меҳрибон!
[2, 20]”

Ўзбек халқи, умуман, Шарқ халқлари психологисига кўра, ўғил отанинг сўзини қайтармаслиги, қиётмагача ота хизматини қилиши, “ота рози, худо рози” дейиши биз мансуб этноснинг энг муҳим психологик атрибутлари саналади. Тўғри, бу хил одатларнинг тарихий асослари мифологик тасаввурларга ва патриархал даврга хос қарашларга бориб тақалади. Аммо, этноснинг жуда кўп

таянчлари, устунлари, жумладан унинг этникпсихологияси ҳам айнан ўша ўзи яшаб ўтган мифологик тасаввурлар устига қурилади. Шу сабабли эпос қаҳрамонинг ҳар қандай психик ҳолати ва ҳатти-ҳаракати ҳам эпос яратган халқнинг ижтимоий реал ҳаёти, ҳам қадимги тасаввурларини ўзида акс эттиради.

Умуман, этнопсихологияга хос бўлган бу хил муносабатлар қаҳрамоннинг фазилатларини янада оширади, ўзига нисбатан ҳурмат ва ҳавас уйғотади.

“Балогардон” дostonида Юнус пари аразлаб, Ғиротни ҳам олиб кетгач, отсиз, ёрсиз тушқунликка тушиб қолган отасига Аваз далда бериб, уни руҳан қўллаиди ва отни ҳам, Юнус парини ҳам олиб келиш ҳақида отасига сўз беради.

*Ота, эшит менинг айтган
нолишимни,*

Ёлвориб худойга солдим ишимни.

Оч кўзингни, кўтар ота, бошингни.

Бошимни сарф қилдим Эрам йўлга,

Эрам боққа талаб қилдим,

отажон...[3, 12].

Эпик алпга хос бўлган саргузаштлар содир этиб, аваз Юнуспарини ҳам, Ғиротни ҳам қайтариб олиб келади.

Қайтишга кўнмаган Юнуспарини Гўрўғлини ўлди, деб алдайди. Авазнинг бу ёлғони ҳам психологик усул бўлиб, “Сулх учун ишлатилган ёлғон гуноҳ санламайди” деган ҳадисни ёдга солади. Аваз отаси ва онасини яраштириш учун ёлғон ишлатади. Аммо бу ёлғон хайрли мақсадда, отасининг, қолаверса, элу юртнинг тинчлигини ўйлаб қилинган ёлғон эди.

Авазнинг, тутинган бўлса ҳам, отаси Гўрўғлига бўлган муносабатида алпнинг этнопсихологиясининг энг муҳим жиҳатлари очилади.

Гулихиромонга ошиқ бўлиб қолиб, уни олиб келиш учун йўлга отланаётган Авазни Гўрўғли йўлдан қайтармокчи, бу иш хатарли эканини унга тушунтирмакчи бўлади. Аммо, Аваз ўз фикрида қатъий туради, шу жиҳати билан у ўзининг Гўрўғлига муносиб ворис эканини исботлайди.

“Авазхон:– Эй ота, айтганидан қайтарми мард киши? Айтган сўздан

кайтмоқлик номарднинг иши. Ёр устида ун йил бўлса саваш, саваш деса, келар ўғил хуруши. Агар мингга кирса Авазнинг ёши, шу дилбар учун жавоб бермасанг, кесилсин мендай ботирнинг боши, – дейди[4, 10].

“Маликаи айёр” достонида Гўрўғли малика парига ошиқ бўлиб, кўкрагини захга босиб, тушкун бўлиб турганда, Аваз отасининг орзусини амалга оширишга киришади.

*Ота, эшит, мен айтган полишимни,
Сел қилиб тўқарман кўздан ёшимни,
Оч кўзингни, кўтар, қаъбам,
бошингни.*

...Ота, эшит, менинг айтган тилимни,

Хизматкор айлагин Аваз ўлингни [10, 8].

Айнан мана шундай вазиятларда алпнинг ҳақиқий этнопсихологияга мос маънавий дунёси кўринади. Мисолда кўриб турганимиздай Аваз қанчалик алп, қудратли паҳлавон бўлмасин, у ўзини отасига хизматкор, деб билади. Унинг бу хил муносабати тутинган онаси Юнус парига, болаларига бўлган муносабатларда ҳам намоён бўлади. Бу муносабатларда Аваз қобил фарзанд, фарзандлар ҳимояси учун жонидан воз кечадиган ота, ожизларга мадакор, кечиримли, бағри кенг алп сифатида гавдаланадики, бу хислатлари билан ҳам у халқ идеалидаги қаҳрамонга айланади. Эпик қаҳрамон шуниси билан қимматлики, унинг фазилат ва хислатларида бутун бошли миллатнинг хислатлари акс этади. Авазнинг отасига муносабати, умуман, унинг фазилатлари аслида миллатнинг, халқнинг фазилатларидир. Халқ ўз хислат ва фазилатларини идеалидаги қаҳрамонлар орқали намоён қилади.

Мисоллардан кўриниб турибдики, ҳар икки халқнинг этнопсихологияси бири-бирига яқин бўлгани учун қаҳрамоннинг маънавий дунёси ҳам, ота-онаси, ҳамда яқинларига муносабати ҳам эпик анъаналардан келиб чиқиб, деярли бир хилда ифода этилади.

Аваз ўзида миллатнинг энг ижобий томонларини ўзида мужассам этади.

Эпик қаҳрамон, энг аввало, ўзининг қаҳрамонларга хос хусусиятлари билан намоён бўлади. Биз бунга халқ эпосида ёрқин лавҳалар ва чизгиларда кўрамиз. Ҳар икки эпосда ҳам Авазнинг ёвуз қучлар бўлган девлар, жодугарлар, босқинчилар, хиёнаткорлар, душманлар билан қилган курашларида эпик қаҳрамонга хос унинг рухий дунёси, психологияси очиб берилади.

Ўзбек халқининг “Гавдароз” достонида Аваз билан Гавдароз девнинг олишуви чинакам эртак қаҳрамонининг дев ёки аждар билан уришишини, умуман, халқнинг душманга бўлган рухий-психик муносабатини намоёиш қилади. Ўзбек эпосида Аваз Гавдароз, тожик эпосида Говдоршоҳ билан бўлган жанглар шу маънода эътиборлидир. Ҳар иккала достонда ҳам душман Чамбилга бостириб келади. Демак, Говдоршоҳ ҳам, Гавдароз ҳам босқинчи. Бу ватан ҳимояси бўлган курашда Аваз образи ўзида бутун халқнинг ватанга ва босқинчига бўлган муносабатини акс эттиради. Ҳар иккала достонда ҳам Авазлар Чамбилнинг ҳимоясига отланиб Гавдароз ва Говдоршоҳ билан яккама-якка жангга киришади, ватан ҳимоясида ҳар иккала версия қаҳрамони ҳеч бир иккиланиб ўтирмайди, ўзининг мардлиги, жасурлигини намоёиш қилиб, босқинчига кўкрак кериб чиқади. Бахшилар ватан ҳимоясига отланган қаҳрамонни турли психологик вазиятларда тасвирлаш орқали қаҳрамоннинг сифат ва хусусиятларини янада оширишади.

Ўзбек эпосида Гавдароз дев Чамбилни вайрон қилиш ва Авазни, Гўрўғлини асир қилиб олиб кетиш учун келади. Эпик қаҳрамоннинг ботирлигини бўрттириш учун бахшилар Говдароз девнинг фарзанди унинг қангалзорда ҳўқизларни худди чивиндай қилиб еб, паст тиши “найзага ўхшаб осмонга ётса, “уст тиши омонга ўхшаб” ерни шудгорлаб юрадиган жуда баҳайбат, махлук дев эканини келтиришади.

Ўқувчи кўз олдида бундай девга бас келадиган одам бормикин деган тасаввур пайдо қилишади. Рақибининг бу хил

тасвирлари эпик қахрамоннинг куч-қудратини янада бўрттиради. Аваз ана шундай рақибга қарши Чамбил ҳимоясига отланиб, отасига “Чибинча кўринмас девлар кўзимга” дейди. Говдароз Авазни назарига ҳам илмайди, уни даставвал психологик таҳдид орқали енгмоқчи, шу билан бирга, жангга кирмасдан қахрамонни руҳан синдирмоқчи бўлади. Жанг услубларининг бу хил руҳий усуллари ҳозир ҳам сақланиб қолган.

Ўз рақибини синдириш учун бугун ҳам спортчилар турли хил психологик таҳдидлар қилишади. Бунга биз кундалик спорт мусобақаларида гувоҳ бўлиб турамиз. Эпик қахрамон рақибларининг бу хил психологик таҳдидлари деярли барча дostonларда мавжуд. Улар эпик қахрамон руҳиятини синдириш учун уларга нисбатан “ёш бола”, “она сути оғзидан кетмаган”, “пажмурда”, отларини эса “ниначи”, қумурска” деб аташади. Шу таҳдидлари орқали ўзининг ва эпик қахрамоннинг куч-қудратига баҳо берган бўлишади. Говдароз ҳам Авазга худди шундай услуб қўллайди. Уни “буғдой поясидай таёқчанг билан мени қандай қилиб ҳайдайсан?” деб таҳдид қилади. Ана шу ўхшатиш орқали Говдароз Авазга биринчи руҳий зарбани беради. Аммо эпик қахрамон бу қаби таҳдидлардан довлдираб қолмайди. У ўзидан бир неча марта жисмоний устун бўлган рақибга тик қараб, унга дадил ва мардона ҳужум қилади: Ғиркўкни девнинг боши атрофида айлантрииб, учира бошлайди. Ва найзасини девнинг кекирдагига суқади. Аммо бу девга “ари чакқанчалик” ҳам таъсир қилмайди. Шунда Аваз унинг икки кўзига найза тикади. Дев бакирганча

ағдарилиб тушади ва жанг Авазнинг ғалабаси билан якун топади.

Дев билан Аваз ўртасидаги қураш бизга беихтиёр Одессийнинг циклоп – бир кўзлининг кўзига найза тикишини эслатади. Албатта, биз бу ерда бу икки эпосни бири-бирига қиёслаш ёки ўзаро таъсири ҳақида гапирмоқчи эмасмиз. Бу ерда бунга ҳеч қандай асос ҳам йўқ. Бу қураш саҳнаси халқ оғзаки ижодига ҳос бўлган тасаввурлар ҳосиласидир. Аммо, ҳар икки дostonда ҳам бир нарса – қахрамоннинг ўз рақибидан руҳий устун эканлиги намоён бўлмоқда.

Авазнинг кўркмаслиги, руҳий жихатдан ўз рақибларидан устун туриши унинг ғалабасининг асоси бўлади. Биз бу мисолни бекорга келтирганимиз йўқ. Умуман олганда, ўзбек бахшилари нафакат Гўрўғли, балки Авазнинг алплигини ифодалашда халқ оғзаки ижодининг анъанавий усулларида, хусусан, муболағалардан кенг фойдаланишади. Бу ҳолат Аваз билан боғлиқ деярли ҳар бир жангда, саргузаштда билиниб, бўртиб туради. Руҳан устун бўлган, рақибининг руҳий ҳужумидан довлдирамаган Аваз ғалаба қилади. Душман Чамбилни ташлаб қочади. Айна шу қичкина дostonда биз бахшилар бадий услублардан фойдалиниб, эпик қахрамоннинг хусусиятларини янада теранлаштиришади. Шу билан бирга халқнинг ватан босқинчиларига бўлган муносабати кўринади. Умуман олганда, эпик қахрамон учун ватан ори, номуси жонларидан ҳам қадрлироқ тарзда талқин этилади ва улар айнан шундай фазилатлари учун ҳам эпик қахрамон бўлишга арзийди.

Адабиётлар:

1. Авазхон. Дoston. Айтувчи Раҳматулла Юсуф ўғли. –Тошкент: Ёзувчи, 1997. – Б.20.
2. Авазхон. Дoston. Айтувчи: Раҳматулла Юсуф ўғли. Нашрга тайёрловчи Тўра Мирзаев. – Тошкент: Ёзувчи, 1997. –Б. 4.
3. Балогардон. Дoston. Айтувчи Фозил Йўлдош ўғли. Ёзиб олувчи Буюк Қаримов. Нашрга тайёрловчи Ҳоди Зарифов. –Тошкент: Фан, 1966. – Б.12.
4. Гулихиромон. Дoston. Айтувчи Ислom шоир Назар ўғли. Ёзиб олувчи Сиддик Аскарлов. –Тошкент: Фан, 1968. –Б.121.

5. Гўрўглининг туғилиши. Айтувчи: Мухаммад Жомрод ўғли Пўлкан. Нашрга тайёрловчи: М.Муродов. –Тошкент:Бадий адабиёт, 1967. –Б. 62.
6. Жирмунский В.М., Зарифов Х.Т. Узбекский народный героический эпос. – М., ГИХЛ, 1947. – С.236.
7. Зулфизар ва Авазхон. Достон. Айтувчи Фозил Йўлдош ўғли. Нашрга тайёрловчи Буюк Каримов. –Тошкент:Фан, 1942. – Б.4.
8. Корогли Х.Г. Вазимосвязи эпоса народов Средней Азии, Ирана и Азербайджана. – М.: Наука, 1975. 336 с.
9. Маликаи айёр. Достон. Айтувчи Фозил Йўлдош ўғли. –Тошкент: адабиёт ва санъат, 1988. –Б.7–8.
10. Мирзаев Т. Эпос и сказитель. – Ташкент:Фан, 2008. – 410 с.
11. Жирмунский В.М., Зарифов Х.Т. Узбекский народный героический эпос. – М.:ОГИЗ. Политиздат, 1947. – С.303.
12. Кундуз билан Юлдуз. Достон. Айтувчи Эргаш Жуманбулбул ўғли. –Тошкент: адабиёт ва санъат, 1968. –Б. 56.

Мирзаев Ж. Психологическое описание образа аваз в узбекских дастанах. Каждое слово, каждое действие в народных эпосах направлено на раскрытие психологии героя. В отличие от письменной литературы, эпос строго придерживается добрых традиций бахши. Он изображает героя в соответствии с надеждами и чаяниями людей. Поэтому создатель эпического жанра старается всеми силами всесторонне раскрыть психологию, изображая образ главного героя. В данной статье подробно рассматривается психологический образ главного героя в эпическом тексте на примере анализа образа Аваза.

Mirzaev J. Psychological image of the image avaz in Uzbek epics. Every word, every action in folk epics is aimed at revealing the psyche of the hero. Unlike the written literature, the epic adheres strictly to good traditions. He portrays the hero, he portrays in accordance with the hopes and aspirations of the people. So the epic creator tries to reveal his psyche in every way when depicting the image of the protagonist. This article examines in detail the psychological image of the protagonist in the epic text on the example of the analysis of the image of Avaz.